

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E HERKE HALI VE İPEKLİ DOKUMA FABRİKASININ EĞİTİM VE SANAT İŞLEVİ

Ali Ata YİĞİT*

Giriş

Dokumacılık, talebin büyüklüğü ve yarattığı katma değer bakımından tarih boyunca önemli bir sektör olmuş, hatta iktisadi hayatın stratejik unsurları arasında yer almıştır. Nitekim sanayi inkılâbının ilk yansımaları da dokumacılık alanında görüldü ve ilerlemenin itici gücü hâline geldi. Bu meyanda Batı Avrupa'nın 18. ve 19. yüzyılda yaşadığı iktisadi değişim ve sanayileşme hamlesi dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti, dokumacılık alanında sağlanan gelişmeleri ve ortaya çıkan sanayileşme sürecini biliyor ve değerlendirmek istiyordu. Zira iç tüketimi karşılamanın yanı sıra ihraç yapabildiği en önemli mamulleri dokumalar teşkil ediyordu. Bunun için yeniliklere vâkif teknik elemanların yetiştirilmesine çalışılmış, yerli dokumalara vergi muafiyeti getirilmiş, bu alandaki yatırımları teşvik için faizsiz kredi verilmiştir.¹ Öncelikle sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Fabrika-i Hümayunlar kurulmuş ve bu fabrikaların aynı zamanda bir model olması ve okul işlevi görmesi için çaba sarf edilmiştir. Yine Fabrika-i Hümayunlarda işlenmek üzere Amerikan cinsi pamuk tohumunun dağıtılması,² ipek böcekçiliğinin gelişmesi için özel uygulamaların yapılması,³ ithal edilen alet ve makinelerin yurt içinde imal edilmesine çalışılması⁴ gibi tedbirler aynı amaca yöneliktir.

Belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin bu çabalarına rağmen, hızla kalkınan ve uluslararası ilişkilerde belirleyici konuma gelen Batılı ülkeler karşısında hareket kabiliyeti sınırlıydı. Sanayileşme için gerekli unsurların tamamlanmasında karşılaşılan zorluklar bir tarafa, kapitülasyonlardan kaynaklanan olumsuzlukların aşılması ve rekabet şartlarını oluşturabilmesi mümkün değildi. Nüfusun büyük çoğunluğu yoksul köylülerden oluştuğu

- * Doç.Dr.,Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. ali.ata.yigit@giresun.edu.tr
- 1 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A.MKT. MVL), 133/61, 3 Rebiyülahir 1278 (8 Ekim 1861).
 - 2 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT. UM), 213/ 87, 19 Safer 1272 (31 Ekim 1855).
 - 3 BOA, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri, 233/75, 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850); BOA, A.MKT. MVL, 31/50, 7 Zilkade 1266 (14 Eylül 1850); BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Mühimme (A.MKT. MHM), 219/3, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861); BOA, A.MKT. UM, 493/50, 14 Safer 1278 (21 Ağustos 1861); BOA, A.MKT. MHM, 434/4, 24 Şevval 1285 (7 Şubat 1869); BOA, İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ, 470/21304, 11 Muharrem 1279 (9 Temmuz 1862).
 - 4 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi-Nezaret ve Devâir Yazışmaları, 105/18, 15 Rebiyülevvel 1270 (16 Aralık 1853).

ve geçimlik ekonomi hâkim olduğu için atılımın özel teşebbüsten gelmesi de beklenemezdi. Bu sebeple, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği bütün reformlara ve yaptığı bütün yatırımlara mukabil, giderek çöktüğü bir yüzyıl oldu.

Osmanlı Devleti'nin çöküşü birçok sebeple önlenemedi, fakat sanayileşmeye dair alınan tedbirlerin, yapılan yatırımların ve kurulan Fabrika-i Hümayunların başarısız olduğu söylenemez. II. Mahmut döneminde Tophane ve Dolmabahçe Tüfek Fabrikası'nda buhar gücünden yararlanılarak üretime geçilmiş olması önemlidir.⁵ Yapımına 1842'de başlanan ve fabrikalar zinciri haline gelen Zeytinburnu ve Bakırköy tesisleri ile Hereke Fabrikası ise son derece başarılı, verimli ve model oluşturan tesisler olmuştur. Bu fabrikalarda çeşitli iplik ve dokumalar, demir ve çelikten mamuller, tarım aletleri, her türlü askerî malzeme, tüfek, tabanca ve ağır silahlar üretilmiş ve teknik elemanların yetişmesi için bir okul gibi çalışılmıştır. Üretilen malların kaliteli oluşuna ve çeşitliliğine güvenilerek uluslararası sanayi sergilerine iştirak edilmiş ve çeşitli ödüller kazanılmıştır.⁶

Tanzimat döneminde kurulan Fabrika-i Hümayunlar içinde Hereke Fabrikası'nın özel bir yeri vardır. Hiç şüphesiz Hereke Fabrikası'nı özel kılan en önemli husus, adının bütün dünyada bilinen bir marka hâline gelmiş olmasıdır. Köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olan, yapısı ve işleyişiyle farklılık arz eden Hereke Fabrikası, üretimin yanı sıra üstlendiği eğitim ve sanat işlevini başarıyla sürdürmüş ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden önemli bir müessese olmuştur.

Osmanlı Dönemi

Hereke Dokuma Fabrikası 1843 yılında Ohannes ve Boğos Dadyan kardeşler tarafından kuruldu; ancak 1845'te ferağ işlemi yapılarak Fabrika-i Hümayunlar arasına katıldı. Çünkü İzmit'teki Çuha Fabrikası'nın yapımını üstlenen Dadyan kardeşlerin, bu fabrika için tahsis edilen bütçeği aynı zamanda Hereke Dokuma Fabrikası'nın yapımında harcadıkları ve bu fiili Serasker Rıza Paşa'nın bilgisi dâhilinde gerçekleştirdikleri tespit edildi.⁷ Fabrikanın Hazine-i Hassa'ya devredilmesiyle birlikte üretim kapasitesi artırılmış, ürün çeşitliliği sağlanmış ve en önemlisi mesleki eğitimi ve estetik kaygıyı ön planda tutan bir üretim anlayışı geliştirilmiştir.

Hereke Fabrikası pamuklu ve ipekli dokumalar üretilmek üzere kurulmuştu; fakat 1850'de pamuklu dokuma tezgâhları Zeytinburnu Fabrikası'na taşındı. Yerine sarayın ihtiyaçları doğrultusunda ipekli canfeslerle, ipekli döşemelikleri dokumak üzere jakarlı el tezgâhları getirildi. 1891'de halı üretimine geçildi. 1902 yılında ise çuha, şayak ve iplik üniteleri açılmış ve yünlü dokumalar üretilmeye başlanmıştır.⁸ Böylece fabrika alanı giderek genişlemiş, personel sayısı artmış, sosyal tesislerle birlikte görkemli bir yerleşke oluşmuştur. Bu alanda fabrika binası, idari kısımlar, idarecilere mahsus daireler ve boyahane gibi bağlantılı yapıların yanı sıra, yerli ve yabancı çalışanların ikamet ettiği evler, bekârlar için yatakhaneler, yemekhane, hastane, hamam, okul, cami, değirmen, fırın, kahvehane, tütüncü, berber ve bakkal bulunuyordu.

5 Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev.: Yavuz Cezar, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 82-83- 84, İstanbul 1974, s. 17.

6 Söz konusu sergilere dair ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Bellekten*, C.XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, Ankara 1984, ss. 195-235.

7 BOA, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), 111/5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845); "Hereke Fabrikası", *Türk Ansiklopedisi*, C. XIX, MEB Yay., Ankara 1971, s.179-180; Önder Küçükerman, *Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası*, Sümerbank Yay., İstanbul 1987, s. 47; Ali Ata Yiğit, "19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika -i Hümayunu Modeli", *Arış*, Sayı: 5, Ankara 2011, s. 138.

8 Küçükerman, a.g.e., s. 47; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 63-64.

Ayrıca ipek böcekçiliği için dutluklar⁹ ve güvenliği sağlamak üzere karakol¹⁰ vardı.

İlave etmek gerekir ki, fabrikanın kuruluşu ve giderek gelişme gösteren yapısı, o yıllarda Gebze kazasına bağlı bir köy olan Hereke'yi kalkındırmış ve fiziki şartlarını iyileştirmiştir. Nitekim 1847 yılında yolu tesviye edilmiş¹¹, 1892'de Haydarpaşa-İzmit arasında telgraf hattı kurularak, Hereke'de posta ve telgraf merkezi açılmış¹² ve Haydarpaşa'dan Hereke'ye uzanan demiryolu hattı hareketlenmiştir.

Hereke Fabrika-i Hümayunu, Hazine-i Hassa adına yetkili bir müdür tarafından idare ediliyordu ve daha çok direktör sıfatıyla anılıyordu. Ayrıca alt birim müdürleri bulunmakta ve bütün birimleri teftiş yetkisine sahip ve doğrudan direktöre bağlı bir müfettiş görev yapmaktaydı.¹³ İdari ve teknik kadroda görev alanlar nitelikli elemanlardan oluşuyordu. Nitekim üstün hizmet ve başarılarından dolayı terfi eden, madalya ve nişan alan çok sayıda görevli tespit edilmiştir.¹⁴ Fabrika yönetimini başarılı kılan ve gelecek için kalıcı birikim sağlayan en önemli husus; planlama, üretim ve pazarlama faaliyetleri ile birlikte mesleki ve teknik eğitimi gerçekleştirmiş olmalarıdır. Öyle ki üretimin her aşamasını denetleyen, kaliteyi, estetiği ve eğitimi esas alan ve böylece Hereke'yi markalaştıran fabrika yönetimi; büyük devlet geleneğine has bir sorumluluk içinde, son derece başarılı bir model geliştirmiş bulunuyordu.

Fabrikanın yapısı ve işleyişini yansıtan çeşitli kayıt ve yazışmalara ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır. Ayrıca Hereke Fabrikası Nizamnamesi¹⁵ ve 1878 yılında geçirdiği yangından sonra hazırlanan ve taslak olduğu anlaşılan Hereke Fabrikası'na Dair Nizamname¹⁶ ile bu nizamnamenin gerekçelerini açıklayan bir layiha¹⁷ ve buradan hareketle yürürlüğe giren bir talimatname¹⁸ bulunmaktadır. Söz konusu talimatname ve nizamnameler, esas olarak muhasebe, imalat, satış ve denetim işlerinde ilgili personelin görevlerini tanzim etmekle beraber, konumuz açısından önemli olan eğitim ve sanata dair hususları da içermektedir.

Bu bağlamda Hereke Fabrikası Nizamnamesi'nde, "kemhahane" başlıklı kısımdaki 9. madde dikkat çekicidir. Burada ilgili memurlardan, "fabrikanın şöhretini baki kılmak" için imal edilen ipek kumaşların "kemal-i nefaset ve nezafetine aşırı derecede itina ve dikkat etmeleri" istenmektedir. Bunun için "daimî suretle tezgâhları nezaret ve teftiş ederek, çıkan kumaşları tam bir dikkatle muayene etmeleri gerektiği" hatırlatılmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla, Hereke'yi markalaştıran ve günümüze taşıyan başarının gerisinde, "fabrikanın şöhretini baki kılmak" hassasiyetinin yattığı açıktır. Bu durum *hümayun* sıfatını taşımanın ağırlığını hisseden ve hakkıyla işletmeciliğe vâkıf, liyakatli bir kadronun görev yaptığını da ortaya koymaktadır.

9 Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 133-134, 333.

10 Arşiv belgelerinin tetkikinden, güvenliğin ilk yıllarda birkaç bekçiyle sağlandığı ve ihtiyaç duyuldukça zaptiyelerin gönderildiği, daha sonra korucuların istihdam edildiği ve son olarak jandarma karakolu kurulduğu anlaşılmaktadır: BOA, A.MKT. MHM, 169/87, 11 Rebiyülahir 1276 (7 Kasım 1859); BOA, A.MKT. UM, 378/80, 18 Rebiyülahir 1276 (14 Kasım 1859); BOA, Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri, 143/443, 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884); BOA, Şura-yı Devlet, 641/30, 24 Zilhicce 1324 (8 Şubat 1907).

11 BOA, İ.DH, 160/8318, 1 Zilhicce 1263 (10 Kasım 1847).

12 BOA, İrade, Şurâ-yı Devlet, 116/6962, 21 Şaban 1309 (21 Mart 1892); BOA, Babiâli Evrak Odası, 52/3847, 23 Muharrem 1310 (17 Ağustos 1892).

13 Mehmet Topal, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 25, Isparta 2012, s. 47, 54.

14 Yiğit, a.g.m., s. 138.

15 Topal, Erkan, Kırılı, a.g.m., s. 51-61.

16 Buluş, a.g.t, s. 363-368.

17 Buluş, s. 368-373.

18 BOA, Yıldız Mütenewvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 2/18, 29 Şevval 1296 (16 Ekim 1879).

19 Topal, Erkan, Kırılı, a.g.m., s. 57.

1909, Sultan Reşat'ın Hereke'yi ziyareti

Fabrikanın 1878'de geçirdiği yangından sonraki tamirâtı ve yeni düzenlemeleri yansıtan Hereke Fabrikası'na Dair Nizamname ise, layihası ile birlikte daha kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu nizamnamede; memuriyetleri nezaretçe tasdik olunan muallim-i evvel, muallim-i sani ve ressam ile lüzumu kadar muallim öngörülmektedir. Muallim-i evvel ve muallim-i sani aynı zamanda fabrikanın idare meclisi üyeleri olup, müdürün olmadığı zamanlarda meclis başkanlığı görevini muallim-i evvelin yapacağı belirtilmektedir. Ayrıca fabrikanın ihtiyaç duyduğu işçiler, muallim-i evvelin seçimi ve idare meclisinin tasdiğiyle alınacaktır (madde: 2, 4, 5).²⁰ Böylece fabrikanın yapısı ve işleyişinde teknik öğretmenler önemli konuma geldikleri gibi, usta-çırak ilişkisi içinde yürütülen bilgi ve tecrübe aktarımı programa, yöneme ve denetlenebilir bir ortama kavuşturulmuş oluyordu. Zaten 28. madde ile bu maddeye dair layihada yapılan açıklamada, böyle bir sistemin lüzumuna işaret edilmektedir. Sanat erbabını ilerletmek ve çoğaltmak için üstatlar yetiştirilmesi istenmekte ve bunu sağlayacak üstatlara iş güvencesi verilmektedir. Vaktiyle Avrupa'dan getirilen, fakat gelecekte kendi işlerine mani olabilecekleri endişesiyle çırak yetiştirmekten imtina eden ustalara dikkat çekilerek, kötü hâlleri görülmedikçe böyle bir durumun söz konusu olmayacağı belirtilmektedir. Bu vasıftaki elemanların 30 yıl boyunca işten çıkarılmayacakları, çalışmayacak kadar hasta olmaları hâlinde ise, ömür boyu yarım maaş verileceği ifade edilmektedir.²¹

Anlaşılabacağı üzere, fabrikanın kuruluş yıllarından itibaren belirli sözleşmeler dâhilinde yabancı ustalar çalıştırılmış, bu suretle yeni bilgi ve tekniklerin kazanılması hedeflenmişti. Bazı elemanlar da Avrupa'ya eğitime yollanarak, kumaş dokumacılığı üzerine stratejik nitelikteki bilgilerin öğrenilmesi amaçlandı.²² Böylece geleneksel yöntemlerle yeni teknikleri harmanlayabilen bir kadro oluştu.

20 Buluş, a.g.t, s. 363-364.

21 Buluş, s. 367-368, 371.

22 Buluş, s. 344-346.

1909, Padişahın Ertüğrul Yatı Hereke sahilinde (KBB Arşivi)

Hereke Fabrika-i Hümayunu'nu başarılı kılan en önemli husus, mevcut bilgilerin derlenmesine ve yeni tekniklerle geliştirilmesine yönelik çabaların yanı sıra, eğitime ağırlık vererek yeni bir model oluşturmasıdır. İlk yıllarda dokumacılığın öne geçtiği vilayetlerden uzman veya mahir insanlar tespit edilerek cazip şartlarda çalışmaları temin edilmiş, sonraki yıllarda ise başka vilayetlere eleman yetiştiren ve kalite kontrolü yapan bir konuma gelinmiştir. Meselâ 1891 yılında halı tezgâhları kurulduğunda, ihtiyaç duyulan ustalar Sivas ve Manisa gibi halıcılıkta isim yapan illerden karşılanmıştı. Beş yıl sonra ise, aynı illere usta yetiştirildiği belgelerde yer almaktadır. Dâhiliye Nezareti'ne ait 3 Ağustos 1896 tarihli bir belgede, Hereke Fabrikası'nda halı dokuma eğitimi görmek üzere Sivas'tan Karelkeyan Mıgırdıç Efendi'nin getirildiği belirtilmektedir.²³ Kayseri'den ise birçok ustanın ipek ve yün seccadeler ile halı dokuma konusunda eğitim aldığına ve birçok kişinin de bu sektörün önemli bir unsuru olan boyacılık tekniği üzerine eğitildiklerine dair belgeler bulunmakta ve böylece Kayseri'de büyük bir gelişme sağlandığı anlaşılmaktadır.²⁴ Bazı illerden ise dokuma ve halis boya imalatı için usta talebinde bulunulmuş; ancak verilen cevapta; Hereke'den usta göndermek yerine usta yetiştirilebileceği bildirilmiştir.²⁵

Halıcılık konusunda başarıyla sürdürülen bu uygulamalar neticesinde, yabancı şirketlere karşı mukavemet kazanıldığı gibi, Türk halı sanatının gelişme gösterdiği açıktır. Bu başarının gerisinde mesleki ve teknik öğretimi geliştirmek isteyen bir devlet politikası olduğunu da belirtmek gerekir. Zira devlet yatırımlarının yanı sıra, özel teşebbüsün yaygınlaşmasını amaçlayan ve bunun için teknik eleman yetiştirmeyi hedefleyen çalışmalar yapılmıştır.²⁶

23 BOA, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 11/57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).

24 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 2169/80, 12 Şevval 1316 (23 Şubat 1899); BOA, DH.MKT, 2217/3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899); BOA, DH.TMIK.M, 92/32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900); Yiğit, a.g.m., s. 140-141.

25 BOA, DH.MKT, 2104/118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).

26 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.İI, Sayı: 2, Ankara 1984, ss. 5-12; Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşru-

Nitekim Hereke Fabrika-i Hümayunu ile Maarif Nezareti ve Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu arasındaki ilişkiler bu politikayı yansıtmaktadır.

Hereke Fabrikası'nda halıcılık üniteleri hazırlanırken, aynı zamanda Kız Sanayi Mekteplerinin ders programlarını yenileyecek çalışmalar yapılmaktaydı. Nitekim yatılı kısımların beşinci ve altıncı sınıfları için haftada ikişer ders, yedinci sınıfları için haftada beş ders olmak üzere *halıcılık* dersi konuldu. Dersin içeriğinde yün ditmek, taramak, bükmek ve dokumak usullerinin öğretileceği belirtilmektedir.²⁷ En önemlisi ise, bu dersleri vermek üzere Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanların görevlendirilmiş olmalarıdır. Meselâ ustalık belgesi alan Mehmet Galip Efendi, 18 Ocak 1900 tarihinde Kastamonu Sanayi Mektebi'ne halı dokumacılığı öğretmenini olarak tayin edilmiştir.²⁸

Kız Sanayi Mekteplerinde uygulanan halıcılık dersinden başarılı sonuçlar alınması üzerine, program daha kapsamlı hâle getirilerek bazı Kız Rüştüyelerine halıcılık bölümü açıldı. Adana, Bitlis ve Karahisar-ı Sahib (Afyon) Kız Rüştüyerleri, bu bölümün açıldığı ilk rüştüyeler oldu. Böylece kendi kendini besleyen, geliştiren bir sistem kuruldu. Hereke Fabrika-i Hümayunu'nda halıcılık sanatını öğrenip ustalık belgesi alanlar, Kız Sanayi Mekteplerine halıcılık öğretmeni olarak tayin edilirken, bu mekteplerden halıcılık derslerini alan mezunlar da Kız Rüştüyelerinin halıcılık bölümüne öğretmen olarak tayin edildiler. Meselâ Kız Sanayi Mektebi mezunu Hatice Hanım, halı ustası maaşı almak kaydıyla Konya Kız Rüştüyesine muallime-i sani olarak atandı.²⁹

Hereke Fabrika-yı Hümayunu'nda halı dokuyan kızlar ve hocaları

tiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri - Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977*, Ed.: O.Okyar, H.İnalçık, Ankara 1980, ss. 287-296; Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, TTK Yay., Ankara 2004.

27 Mahmud Cevat, *Maarif-İ Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, s. 270, 282-283.

28 BOA, DH.MKT, 2297/85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900); Yiğit, a.g.m., s. 139.

29 BOA, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemî Evrakı (MF. MKT), 431/5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898); BOA, MF. MKT, 539/52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900); BOA, MF.MKT, 550/5, 16 Zilhicce 1318 (6 Nisan 1901); BOA, MF.MKT, 568/47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901). Yiğit, a.g.m., s. 140.

Hereke Fabrika-i Hümayunu ile Maarif Nezareti arasında sağlanan işbirliğinin bir başka sonucu, fabrika alanında okul açılması ve böylece personelin liyakatlı olması kadar, tahsilli olmasının da amaçlanmasıdır. Belgelerin tetkikinden bu sistemin başarıyla tatbik edildiği anlaşılmaktadır. İptidai ve rüştiye kısımlarından oluşan Hereke Fabrika-i Hümayunu Mektebi, öncelikle personel çocuklarını kabul etmiş, buradan mezun olanlar başarı ve yeteneklerine göre fabrikada istihdam edilmişler veya üst bir okula yönlendirilmişlerdir. Nitekim çok sayıda personel çocuğu işe alınmış, hatta bazıları baba mesleğini devam ettirmek üzere aynı birimde görevlendirilmişlerdir. Boya muallimi Feyzullah Efendi'nin oğlu Salim Efendi'nin boya muallimi muavini olması böylesi bir örnektir.³⁰

Hereke Fabrikası'nda işçilik kadar, kullanılan malzemeler için de titizlik gösteriliyordu. Daima halis boya olarak ifade edilen kök boyalar kullanılmış, anilin ve nitrit dosod içerikli boyaların kalp boya olduğu belirtilmiştir. Eğitim yoluyla irtibat sağlanan bütün illerde de kalp boya kullanılmaması için çaba sarf edilmiş, kalite kontrolü yapılmıştır. Hatta söz konusu maddelerin ithalinin önlenmesine çalışıldığı belgelerde yer almaktadır.³¹ Halı ve kumaş desenlerinin seçimi ve tatbikinde gösterilen özenin ise, zamanla Hereke üslubunu ortaya çıkardığı bilinmektedir.

Hereke üslubunun ayırıcı vasfı, hiç şüphesiz tasavvuf kültüründen gelen sonsuzluk vurgusudur. Desenlerin sonsuzluktan gelir gibi olması ve sonsuzluğa giderek kaybolması dikkat çekici bir özelliktir. Hereke halılarının tekniği bakımından ifade edilmesi gereken en önemli husus ise, hem çözümlük hem de ilmelik malzemesinin saf ipekten olması ve Türk, Gördes veya kapalı düğüm olarak adlandırılan düğüm tarzıyla dokunmasıdır.

Cumhuriyet Dönemi

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Hereke Fabrikası'nın gözden geçirilerek yenileştirilmesi yönünde çalışmalar yapıldı. Tamir ve ıslahına dair olan ihtiyaç biliniyordu.³² Bununla birlikte kısa zamanda sonuç alındığı söylenemez. Bu sebeple 1890'lı yıllara ait etütlerin bir benzeri, 1900'lü yıllarda da görülmektedir.³³ Bu çalışmaların bir sonucu olarak 1905'te fes ünitesi kuruldu ve birkaç yıl içinde geliştirildi, ayrıca dokuma fabrikasının buhar kazanları onarıldı.³⁴ Yenileştirme ve verimliliği artırma gayretleri sonraki yıllarda da devam etti, ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında yenilikten ziyade askerî ihtiyaçlara yönelik üretim yapıldı³⁵ ve bu bağlamda yönlü dokumaların tezgâh sayısı artırıldı. Mütareke dönemi ise, kayıp yıllar oldu. Zira Hereke Fabrika-i Hümayunu Mektebi, Hereke'yi işgal eden İngiliz kuvvetlerinin karargâhı yapıldığı gibi, fabrikanın çalışmalarına da müdahale edildi. Nitekim bu dönemde fabrika müdürü Yusuf Ağâh Bey, İngilizlerin emriyle görevinden alındı.³⁶

Uzun süren savaş yıllarına rağmen, Hereke Fabrikası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden en iyi dokuma fabrikasıydı. Bu sırada Maliye Nezareti'ne bağlı olan fabrika, 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Bu banka aynı yıl kurulmuş³⁷ ve özel teşebbüsü de harekete geçiren bir hamlenin aracı olması amaçlanmıştı. Hükûmet, tarım bağlantılı sanayinin önemini biliyordu.³⁸ Bunun için yeni şartlara göre iktisadi politikalar oluşturmak, ilgili mevzuatın gözden geçirilmesini sağlamak, dünyadaki iktisadi akımları takip etmek ve Türkiye üzerindeki etkilerini araştırmak üzere 1927 yılında Âli İktisat Meclisi

30 Yiğit, a.g.m., s. 141.

31 Yiğit, s. 141.

32 BOA, Y.MTV, 79/40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

33 BOA, Y.MTV, 275/140, 18 Rebiyülahir 1323 (22 Haziran 1905).

34 BOA, Y.MTV, 298/96, 21 Rebiyülahir 1325 (3 Haziran 1907); BOA, Y.MTV, 311/145, 26 Cemaziyelevvel 1326 (26 Haziran 1908).

35 BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemî, 32/2, 21 Rebiyülahir 1334 (26 Şubat 1916).

36 BOA, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus, 61-2/9, 22 Zilhicce 1339 (27 Ağustos 1921).

37 "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu", *Resmî Ceride*, Sayı: 96, 23 Nisan 1341 (1925).

38 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Ata Yiğit, "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C.XIII, Sayı: 2, Temmuz 2012, ss. 315-326.

kurulmuş³⁹ ve bu mecliste Hereke Fabrikası müdürü, hükûmet tarafından seçilen üyeler arasında yer almıştı.⁴⁰

Hemen belirtmek gerekir ki, henüz Cumhuriyetin ilanından evvel Hereke Fabrikasını modernleştirmek ve bu suretle verimliliğini artırmak gerektiği, Kayseri Milletvekili Sabit Bey (Gözügeçgel)'in verdiği önerge ile TBMM'de gündeme gelmişti.⁴¹ Fabrikanın Sanayi ve Maadin Bankası'na devrinden sonra bir çalışma başlatılarak, iki Alman uzmana görev verilmiş, yeni dokuma tezgâhları alınmış ve bir kısım tesisat yenisi ile değiştirilmiştir.⁴² 1931'de çıkan ve fabrika müstemilatının bazı kısımlarını etkileyen ikinci yangın modernizasyon çalışmalarını aksatmakla birlikte, zararların ilgili sigorta şirketi tarafından tespit edilerek karşılanması ile öngörülen program tamamlanmıştır.⁴³

Yenileştirme çalışmalarının akabinde, Hereke Fabrikası için yeni bir süreç başladı. 1933'te Sümerbank'a devredilerek yapısı ve işleyişi değiştirildi. Planlı kalkınma programının ve sanayileşmenin en önemli müessesesi olarak kurulan Sümerbank'ın, birçok alanda üretimi ve pazarlamayı gerçekleştirmek görevi vardı. Bu maksatla araştırma, geliştirme çalışmalarına önem veriliyordu. Böylece Hereke Fabrikası'na yeni bir dinamizm kazandırılmış, tarihî kimliğini yansıtan kaliteli üretimin yanı sıra, eğitim ve sanat işlevi sürdürülmüştür. Bunun için Osmanlı döneminde olduğu gibi, yabancı uzmanlar da çalıştırılmıştır.

1926 yılında Hereke Fabrikası'nda halı ressamı olarak çalışmaya başlayan tezhip, nakış ve halı desenleri konusunda uzman olan İranlı sanatçı Hüseyin Tahirzade, 1928'de uzman kadrosuna dâhil edilerek,⁴⁴ halıcılık sanatının gelişmesinde ve yeni sanatkârların yetişmesinde kendisinden istifade edildi. Tahirzade 1930 yılında Türkiye'den ayrılmış, uzun bir aradan sonra geri dönmüş ve 1956'da yeniden istihdam edilmiştir.⁴⁵ Yine değişik tarihlerde desinatör, apre ve iplik konularında birçok Batılı uzmanın çalıştırıldığı arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Max Müller, Fritz Brenner, George Wright bunlardan bazılarıdır.⁴⁶

39 "Âli İktisat Meclisi Hakkında Kanun", *Resmî Ceride*, Sayı: 640, 24 Temmuz 1927; "Âli İktisat Meclisi Hakkındaki Kanunun Sureti Tatbikiyesine Ait Talimatname", *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 793, 21 Ocak 1928.

40 Hereke Fabrikası Müdürü Reşat Bey'in de aralarında bulunduğu üyelerin 1932 yılında tekrar seçildiklerine dair haber için bkz.: "Yeni Âli İktisat Meclisi Azaları", *Cumhuriyet*, 1 Temmuz 1932.

41 BCA, 6147, 30.10.0.0, 6.31.25, 6.10.1923.

42 BCA, 8690/69-32, 30.18.1.2, 7.62.14, 25.12.1929.; BCA, 9405/130-35, 30.18.1.2, 11.34.12, 21.5.1930; BCA, 10782/69-48, 30.18.1.2, 18.17.7, 11.3.1931; BCA, 13656/69-70, 30.18.1.2, 32.79.11, 25.12.1932.

43 BCA, 18418/30.10.0.0, 171.187.17, 16.9.1931; BCA, 11751/69-61, 30.18.1.2, 23.65.13, 20.9.1931. Ayrıca yangın haberleri için bkz.: "Hereke Fabrikasında Yangın", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1931; "Hereke Fabrikası İhmal ve Lâkaydiden Yandı", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1931.

44 BCA, 6849/171-13, 30.18.1.1, 29.43.4, 12.7.1928.

45 BCA, 80734/27-208, 30.18.1.2, 144.82.1, 2.10.1956.

46 BCA, 7882, 30.18.1.2, 45.39.8, 4.6.1934; BCA, 64802, 30.18.1.2, 74.34.15, 28.4.1937; BCA, 111342/69-203, 30.18.1.2, 87.50.2, 31.5.1939.

1955, Sümerbank Hereke Dokuma Fabrikası halı dokuma kısmı (KBB Arşivi)

Hereke Fabrikası'nın Sümerbank bünyesinde üretim kapasitesini artırmasına ve ticari özelliğini geliştirmesine rağmen, sahip olduğu kalite ve estetik kaygıyı muhafaza ettiği bilinen bir husustur. Bu hassasiyet halı ve seccadelerde olduğu gibi, kumaş çeşitlerinde de gösterilmiştir. Nitekim kalitesiz kumaş siparişlerinin kabul edilmediğine dair 1939 yılına ait gazete haberleri bulunmaktadır.⁴⁷ Öte yandan 1956 yılında fabrika tarafından gazetelere verilen ilanlarda; Hereke halılarının taklit edildiği belirtilerek, alıcıların halıların sol üst köşesinde yer alan Hereke markasına dikkat etmeleri istenmiştir.⁴⁸ Herhalde istenilen sonuçlar alınmamış olmalı ki, 1959 yılında verilen ilanlarda; isteyen herkese sipariş üzerine halı ve seccade dokunacağı bildirilmiştir.⁴⁹

1995 yılına kadar Sümerbank bünyesinde faaliyetine devam eden Hereke Fabrikası, özelleştirme sürecinde TBMM Millî Saraylara bağlandı. Böylece müze-fabrika konumunda sınırlı da olsa üretimine devam etmektedir. Tarihî Hereke desenleri Milli Sarayların ihtiyaç duyduğu dokumalarda yaşatılmakta ve bu alanda oluşan bilgi birikimi yeni nesillere aktarılmaktadır.

Sonuç

Hereke Fabrikası, çağın özelliğine uygun bir modelde, modern makine ve ekipmanla kurulmuş Türkiye'nin ilk büyük dokuma tesisidir. Kurulduğu 1843 yılından 1995'e kadar defalarca tesisatını yenilediği, böylece gelişmiş tezgâhlarla üretim yaptığı belgelerden anlaşılmaktadır. Kaliteyi ve estetiği ön planda tuttuğu için ilk yıllardan itibaren süratle markalaşmış ve böylece bütün mamulleri yalnız iktisadi bir değer değil, aynı zamanda sanat açısından kıymet taşıyan bir eser olmuştur. Burada dokunan halı ve kumaşlar Osmanlı saraylarında ve İslâm dünyasının kutsal mekânlarında kullanıldığı gibi, padişahların ve devlet adamlarının hediyeleşmelerinde önemli bir yer tutuyordu. Kazandığı itibar dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar yabancı devlet adamlarının görmek istediği ve birçoğunun da ziyaret ettiği bir fabrikaydı. Söz konusu hediyelere ve ziyaretlere dair Osmanlı Arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır. Fabrikanın yanında bulunan ahşap köşk de Alman İmparatoru Wilhelm'in ziyareti anısına ve dinlenmesi için yapılmıştır.

Hereke Fabrikası'nın başarısı, sahip olduğu *hümayun* sıfatının ağırlığını bilen, bunun için kalite ve estetik açıdan hassasiyet gösteren liyakatli bir kadronun eseridir.

47 "Hereke Fabrikası Taklidi Kumaş Siparişlerini Reddetti", *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1939.

48 "Hereke Meraklılarının Nazarı Dikkatine", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1956.

49 "Hereke Halısı Siparişi Alınacaktır", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1959.

Başarıyı sürekli kılan ve bunu Cumhuriyet dönemine taşıyan temel unsur ise, üretimin yanı sıra meslekî ve teknik eğitimi gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu yöntemle nizamnamesinde belirtilen “fabrikanın şöhretini baki kılmak” amacına ulaşmış, Türk halı sanatını ve sanata dönüşen ipekli dokumalarını modern çağa taşımıştır. Öyle ki, Hereke mamulleri Cumhuriyet döneminde de yabancı devlet adamlarına sunulan hediyelerin başında yer almıştır.

Hereke Fabrikası günümüzde müze olarak tarihini canlandırmakta, *fabrika* olarak millî saraylar için yaptığı üretimle, çok sınırlı da olsa işlevini sürdürmektedir. Şu var ki, Hereke ürünlerine duyulan ihtiyaç karşılanamadığı için taklitleri ortaya çıkmış, bilhassa tarihî Hereke halılarını birebir taklit eden Uzak Doğu mamulleri Türkiye de bile satılır olmuştur.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemi-Meclis-i Vâlâ Yazışmaları (A.MKT.MVL), 133/61, 3 Rebiyülahir 1278 (8 Ekim 1861).
- **BOA**, A.MKT. MVL, 31/50, 7 Zilkade 1266 (14 Eylül 1850).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemi-Umum Vilayet Yazışmaları (A.MKT.UM), 213/ 87, 19 Safer 1272 (31 Ekim 1855).
- **BOA**, A.MKT. UM, 378/80, 18 Rebiyülahir 1276 (14 Kasım 1859).
- **BOA**, A.MKT. UM 493/50, 14 Safer 1278 (21 Ağustos 1861).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemi-Mühimme (A.MKT. MHM), 219/3, 2 Zilkade 1277 (12 Mayıs 1861).
- **BOA**, A.MKT. MHM, 169/87, 11 Rebiyülahir 1276 (7 Kasım 1859).
- **BOA**, A.MKT. MHM, 434/4, 24 Şevval 1285 (7 Şubat 1869).
- **BOA**, Sadaret Mektubî Kalemi-Nezaret ve Devâir Yazışmaları, 105/18, 15 Rebiyülevvel 1270 (16 Aralık 1853).
- **BOA**, Babîâli Evrak Odası, 52/3847, 23 Muharrem 1310 (17 Ağustos 1892).
- **BOA**, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi, 32/2, 21 Rebiyülahir 1334 (26 Şubat 1916).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus, 61-2/9, 22 Zilhicce 1339 (27 Ağustos 1921).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 2169/80, 12 Şevval 1316 (23 Şubat 1899).
- **BOA**, DH.MKT, 2217/3, 20 Safer 1317 (30 Haziran 1899).
- **BOA**, DH.MKT, 2104/118, 24 Rebiyülahir 1316 (11 Eylül 1898).
- **BOA**, DH.MKT, 2297/85, 16 Ramazan 1317 (18 Ocak 1900).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 11/57, 23 Safer 1314 (3 Ağustos 1896).
- **BOA**, DH.TMIK.M , 92/32, 24 Rebiyülahir 1318 (21 Ağustos 1900).
- **BOA**, Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri, 143/443, 29 Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884).
- **BOA**, Meclis-i Vâlâ Riyaseti Belgeleri, 233/75, 17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850).
- **BOA**, İrade Tasnifi Meclis-i Vâlâ, 470/21304, 11 Muharrem 1279 (9 Temmuz 1862).
- **BOA**, İradeler-Dâhiliye (İ.DH), 111/5604, 24 Şevval 1261 (26 Ekim 1845).
- **BOA**, İ.DH, 160/8318, 1 Zilhicce 1263 (10 Kasım 1847).
- **BOA**, İrade, Şurâ-yı Devlet, 116/6962, 21 Şaban 1309 (21 Mart 1892).
- **BOA**, Şura-yı Devlet, 641/30, 24 Zilhicce 1324 (8 Şubat 1907).
- **BOA**, Maarif Nezareti Mektûbî Kalemi Evrakı (MF. MKT), 431/5, 17 Şaban 1316 (31 Aralık 1898).
- **BOA**, MF.MKT, 539/52, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900).
- **BOA**, MF.MKT, 550/5, 16 Zilhicce1318 (6 Nisan 1901).
- **BOA**, MF.MKT, 568/47, 24 Rebiyülevvel 1319 (11 Temmuz 1901).
- **BOA**, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 2/18, 29 Şevval 1296 (16 Ekim 1879).
- **BOA**, Y.MTV, 79/40, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).
- **BOA**, Y.MTV, 275/140, 18 Rebiyülahir 1323 (22 Haziran 1905).
- **BOA**, Y.MTV, 298/96, 21 Rebiyülahir 1325 (3 Haziran 1907).
- **BOA**, Y.MTV, 311/145, 26 Cemaziyelevvel 1326 (26 Haziran 1908).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara:

- **BCA**, 6147, 30.10.0.0, 6.31.25, 6.10.1923.
- **BCA**, 8690/69-32, 30.18.1.2, 7.62.14, 25.12.1929.
- **BCA**, 9405/130-35, 30.18.1.2, 11.34.12, 21.5.1930.
- **BCA**, 10782/69-48, 30.18.1.2, 18.17.7, 11.3.1931.
- **BCA**, 13656/69-70, 30.18.1.2, 32.79.11, 25.12.1932.
- **BCA**, 18418/30.10.0.0, 171.187.17, 16.9.1931.
- **BCA**, 11751/69-61, 30.18.1.2, 23.65.13, 20.9.1931.
- **BCA**, 6849/171-13, 30.18.1.1, 29.43.4, 12.7.1928.
- **BCA**, 80734/27-208, 30.18.1.2, 144.82.1, 2.10.1956.
- **BCA**, 7882, 30.18.1.2, 45.39.8, 4.6.1934.
- **BCA**, 64802, 30.18.1.2, 74.34.15, 28.4.1937.
- **BCA**, 111342/69-203, 30.18.1.2, 87.50.2, 31.5.1939.

Araştırma Eserleri, Makaleler ve Gazeteler:

- “Âli İktisat Meclisi Hakkında Kanun”, **Resmî Ceride**, Sayı: 640, 24 Temmuz 1927.
- “Âli İktisat Meclisi Hakkındaki Kanunun Sureti Tatbikiyesine Ait Talimatname”, **T.C. Resmî Gazete**, Sayı: 793, 21 Ocak 1928.
- Buluş, Abdulkadir, **Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası**, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Clark, Edward, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Çev.: Yavuz Cezar, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 82-83-84, İstanbul 1974, ss.16-24.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yay., Ankara 1994.
- “Hereke Fabrikası”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XIX, MEB Yay., Ankara 1971, ss.179-181.
- “Hereke Fabrikası İhmal ve Lâkaydiden Yandı”, **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1931.
- “Hereke Fabrikasında Yangın”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1931.
- “Hereke Fabrikası Taklidi Kumaş Siparişlerini Reddetti”, **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1939.
- “Hereke Meraklılarının Nazarı Dikkatine”, **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1956.
- “Hereke Halısı Siparişi Alınacaktır”, **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1959.
- Kodaman, Bayram, “Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri”, **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri - Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977**, Ed.: O.Okuyar, H.İnalçık, Ankara 1980, ss. 287-296.
- Küçükerman, Önder, **Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası**, Sümerbank Yay., İstanbul 1987.
- Mahmud Cevat, **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Önsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)”, **Belleten**, C.XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, Ankara 1984, ss.195-235.
- -----, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası (1839-1876)”, **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, Sayı: 2, Ankara 1984, ss. 5-12.
- Şişman, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara 2004.
- Topal, Mehmet, Erkan Erdemir, Engin Kırılı, “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 25, Isparta 2012, ss. 37-64.
- “Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu”, **Resmî Ceride**, Sayı: 96, 23 Nisan 1341(1925).
- “Yeni Âli İktisat Meclisi Azaları”, **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1932.
- Yiğit, Ali Ata, “19. Yüzyıl Osmanlı Halıcılık Eğitiminde Hereke Fabrika -i Hümayunu Modeli”, **Arış**, Sayı: 5, Ankara 2011, ss. 136-143.
- -----, “Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası (1923-1938)”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, C.XIII, Sayı: 2, Temmuz 2012, ss. 315-326.